

Literatura cercetării asupra Clujului

Includerea acestui capitol în lucrarea de față este motivată, pe de o parte, de dorința indicării studiilor relevante din perspectiva propriilor mele cercetări, iar pe de altă parte, prin atitudinea de cercetător caracteristică pentru toți colegii de breaslă. Mai precis, este vorba despre faptul că autoreflexivitatea cercetării solicită folosirea rezultatelor înaintașilor în domeniu, respectiv stăpânirea moștenirii științifice a noilor cercetări și a continuității tradiției de cercetare. Punctul principal nu constă aici atât în elaborarea unei istorii a disciplinei, cât în prezentarea discursului despre memorie și a formele sale reprezentative, în mod particular a celui despre o anumită localitate.

Excurs. Narațiuni despre trecut – istorismul și istoria mentalităților

Atenția manifestată față de trecut, acumularea timpului și organizarea memoriei umanității au caracterizat dintotdeauna acțiunea umană conștientă. Dacă am dori să ne apropiem de această temă dintr-un punct mai îndepărtat, am putea aminti faptul că antecedentele organizării memoriei trebuie căutate în speciile literare care au contribuit la formarea memoriei istorice, printre care relatările unor fapte (*gesta*), cronicile, legendele istorice, și în cele dedicate prezentării vieților individuale, precum genealogiile, epitafurile, jurnalele, memoriile. Trăsătura comună a acestor specii literare constă în faptul că au pretins și au creat o atitudine reflexivă față de evenimentele din trecutul istoric și personal, în urma căreia s-a format și s-a consolidat o anumită sensibilitate istorică. În ceea ce mă privește, sunt de părerea că această atitudine retrospectivă (deschiderea față de realizările epocilor precedente și ale înaintașilor), producerea de semnificații asociate cu timpul acumulat (interpretarea faptelor din trecut ca reușite sau eșecuri) și simbolizarea au contribuit în mare măsură la fundamentarea conștiinței istorice a societăților și a diferitelor grupuri sociale.

Atenția crescută față de trecut și intenția, formulată în chip explicit, a organizării și a cultivării conștiinței istorice se dezvoltă, așa cum arată cercetările mele – efectuate preponderent în spațiul lingvistic maghiar –, în așa-numita epocă a reformelor, respectiv pe parcursul secolului al XIX-lea.⁸⁶ Această sensibilitate istorică poate fi surprinsă în atitudinea față de trecut și prezent, însemnând, pe de o parte, o creștere a valorii trecutului, patrimonializarea, și implicând, pe de altă parte, experiența exis-

86 Dictionarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania atestă încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea sensurile de *emlékezhetik* („își poate aminti”) (1560), *emlékezet* („memorie”) (1562), *emlékezetű* („de un anume fel de amintire”) (1566), *emlékezik* („își amintește”) (1568), *emlékeztet* („îi amintește cuiva ceva”) (1568), *emlék* („amintire”) (1585), *emlékezés* („reamintire”) (1620), *emlékezetre* („la o oarecare amintire”) (1635), *emlékezetes* („memorabil”) (1676/1681). Termenii care trimit la diferite forme ale memoriei datează de mai târziu, fiind înregistrați începând din secolele XVIII–XIX: *emlékeztetés-levél* („scrisoare de reamintire”) (1756), *emlékeztetpénz* („medalion”) (1814), *emlékpénz* („medalion”) (1837), *emlékezés* („reamintire”) (1849), *emlékírat* („memorii”) (1854), *emlékkép* („imagine memorială”) (1854) și *emléklap* („diplomă memorială”) (1871) (cuvinte-titlu din SZT 1982, p. 173–181).

Cuvântul *monumentum* apare cu sensul de „monument comemorativ” în anul 1580, cu sensul de „monument funerar” în 1653 și cu cel de „suvenir” în perioada 1823–1830 (SZT 1997: 360). Prima atestare a cuvântului *státua* cu sensul de „statuie” este din anul 1662 (SZT 2002: 925).

tenței temporale, un fundament al experienței timpului și al orientării în timp, practica redactării și a utilizării istoriei, respectiv formarea socială a regimului temporal și a conștiinței epocii.

În legătură cu creșterea valorii documentelor din trecut, Laurent Theis a prezentat activitatea lui François Guizot, desfășurată în vederea explorării și a publicării surselor. La inițiativa istoricului ajuns ministru al educației, a început o amplă activitate de identificare și culegere a surselor și de constituire a memoriei sociale. În accepțiunea lui Guizot, consolidarea memoriei sociale contribuie la consolidarea prezentului. Academia Franceză întocmise deja în 1818 o listă a clădirilor vechi (precum și a altor obiecte de amintire din Antichitate) considerate demne de restaurat și conservat. În anul 1834 a fost înființată o societate istorică în vederea identificării și a publicării manuscriselor. Din bugetul regal au fost publicate numeroase hărți, anale, relatări istorice și cronici. La data respectivă, aceste documente nu mai reprezentau doar sfera politicului, puterea și dreptul, ci și viața socială, culturală și morală. Astfel, trecutul adus la lumina zilei din bibliotecile și arhivele diferitelor localități și devenit, în acest mod, public, a dobândit statutul de patrimoniu comun (Theis 1986: 573–583).⁸⁷

Pe baza analizei sale referitoare la acest proces de anvergură, Keszeg Vilmos a ajuns la constatarea că „schimbarea care are loc la sfârșitul secolului al XIX-lea este de o noutate radicală și transformă întreaga mentalitate europeană. Asistăm la nașterea istoriei. Datorită formei sale narative, aceasta poate fi acum urmărită și memorată. Datorită asocierii sale cu diferite locuri și obiecte, poate fi experimentată și trăită. Totodată, apar și cererea și interesul pentru istorie. Cunoașterea și posesia sa, dispunerea de istorie și ocupațiile istorice, discursul despre aceasta se transformă într-o formă de comportament. Trecutul se patrimonializează, marile dimensiuni temporale câștigă în valoare. Existența temporală și încadrarea în timp devin caracteristici ale lucrurilor și ale evenimentelor. Oamenii conștientizează vârsta elementelor din mediul înconjurător (clădiri, obiecte)” (Keszeg 2008: 329).

Nevoia originilor istorice și politice comune, produs al naționalismului și patriotismului care au provocat și au însoțit pretutindeni în Europa formarea națiunilor, a adus cu sine inevitabil cerința creării istoriei și a spațiului național. Aceasta a fost și perioada profesionalizării cercetărilor, precum și cea a formării și a instituționalizării disciplinelor istorice. La rândul ei, formarea conștiinței și a statelor naționale a avut ca rezultat manifestarea unei atenții crescute față de trecutul istoric comun (istoria națională), cultura și tradițiile comune (etnografia), respectiv urmele materiale ale acestora (etnografia, istoria artei și istoria arhitecturii).

Disciplina științifică centrată pe studierea urmelor materiale ale trecutului a devenit, în același timp, un reazem al ideologiei trecutului național. Henszlmann Imre a inițiat instituționalizarea protecției monumentelor, în timp ce Ipolyi Arnold – care a descoperit în monumente „manuale vii de istorie” (Horler 1996: 97) – a îndemnat la realizarea colecțiilor: „Să ne păzim și să ne păstrăm monumentele, să adunăm fragmentele, ca acestea să nu dispară pentru totdeauna și astfel să nu devină mai gol trecutul, mai sărac prezentul și mai nesigur viitorul!” (Ipolyi 1878: 84).

Istoricul artei Rómer Flóris a identificat în formarea „simțului istoric” punctul central al programului „patriotismului activ”: muzeele, tablourile și expozițiile istorice, reprezentațiile, defilările și manifestările festive sunt capabile să asigure „acele impre-

87 Despre domesticirea istoriei și formele memoriei istorice, vezi și: Keszeg 2007, 2008: 328–331.

sii statornice pe care le provoacă atracțiile spectaculoase care ni se strecoară și ni se stabilesc în inimi chiar și fără să vrem” (Rómer 1885: 114). Același istoric a identificat ca scop al științei organizarea reprezentării publice a trecutului și a utilizării sociale a acestuia: „Statuile unor bărbați de vază ridicate în locuri publice, denumirile istorice date piețelor și străzilor, marcarea cu plăci comemorative a caselor în care s-au născut sau au locuit, expunerea cât mai frecventă a antichităților, întreținerea monumentelor construite, fie că este vorba despre cetăți, case sau biserici, vor contribui mereu la scopul râvnit. Vizitarea cât mai frecventă a locurilor istorice celebre, a aleilor cu arbori și a piscurilor mărețe de munte, discursurile rostite și poemele recitate în locurile umbrite, folosirea, pe blazoane și plăci comemorative, a numelor unor orașe străine și a unor oameni măreți, dar și a desenelor cu orașe vestite, câmpuri de bătălii și mari patrioți autohtoni, pretutindeni în grădinile noastre de vară și cu prilejul plimbărilor pe care le facem, de la vasele cu aburi și până la burcelle, își vor face efectul cu siguranță!” (Rómer 1885: 134–135.) În cadrul scrierii sale programatice, Rómer Flóris a abordat istoria, pe care dorește să o înfățișeze fiecăruia dintre simțuri, în accepțiunea de memorie culturală. Singura diferență constă în terminologie: el o numește o entitate „a cărei reliefare are loc dintr-un punct de plecare aflat la o depărtare deja destul de mare față de izvoarele vii și care nu se pretează prea bine la întrebări” (Rómer 1885: 114).

„Amintirile din trecut dobândesc statutul nobil de martori cu conținut simbolic ai caracteristicilor naționale comune, ai facultăților și rădăcinilor identității naționale, care se trag din trecutul îndepărtat” – scria Horler Miklós (Horler 1996: 79), care a identificat una dintre cele mai importante contribuții ale instituționalizării protecției monumentelor la înființarea locurilor de păstrare a trecutului (muzee, colecții).

Legitimitatea protecției monumentelor a fost fundamentată tocmai pe intenția de creare și de restaurare a unui trecut istoric acceptat în prezent. Spre exemplu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea stilul gotic a fost socotit drept cel *autentic* și apreciat ca stilul epocii de glorie a patriei. Epoca regilor maghiar *glorioși* a fost privită ca un model de urmat într-o asemenea măsură, încât monumentele istorice construite în diferite stiluri arhitecturale au început să fie restaurate în stil gotic: „Monumentul istoric a încetat să reprezinte o expresie a procesului istoric, pentru a deveni simbolul rigid al unei epoci absolutizate și idealizate” (Horler 1996: 97, 98). Însăși disciplina științifică specializată în studiul monumentelor comemorative și istorice poate fi considerată drept o expresie a acestei intenții comemorative și o formă de manifestare ideologică a epocii restaurării, deoarece clădirile construite în alte stiluri, mai recente, au fost restaurate în cele mai multe cazuri în stilul gotic. „Unul dintre impulsurile fundamentale ale istorismului ca formă de comportament constă în această intervenție în mersul timpului și în corecția postumă.” (Marosi 1996: 10)

Reprezentările trecutului clujean. Bibliografia locului

În cele ce urmează voi urmări structurarea și literatura cercetărilor asupra istoriei locale. Nu îmi propun să realizez o trecere în revistă completă a reprezentărilor narative ale localității, ci mă opresc mai degrabă asupra acelor reprezentări textuale din domeniul istoriei artei și turistice care includ materialul cu caracter comemorativ al orașului (descrieri și prezentări ale inscripțiilor, ale plăcilor memoriale și ale statuilor).

Lucrări istorice

Pe de o parte, din cauza lipsei de cunoaștere adecvată a contextului istoric, pe de altă parte, fiindcă ar lărgi prea mult sfera cercetărilor mele, nu pot să mă opresc aici asupra lucrărilor unor autori de relatări, memorii sau însemnări de jurnal legate de experiențele lor clujene.⁸⁸ Cu toate acestea, trebuie să menționez descrierea orașului redactată în anul 1734 de Páter Pál, Pataki István Sr., Gyergyai Pál și Füzéri György, intitulată *Descriptio civitatis Claudiopolis...*, carte cu valoare de document istoric.⁸⁹ Cei patru delegați ai orașului realizează o descriere a Clujului (inclusiv a societății și a cultelor religioase) bazată, în mare parte, pe prezentarea zidurilor și a turnurilor de cetate, respectiv a plăcilor memoriale din biserici și case de rugăciuni.

Vass József a tradus descrierea latină inedită a orașului în 1863, după cum mărturisea: pentru a „picta «Pagini memoriale» din preistoria orașului Cluj pe baza unei ediții latine care a trecut din mână în mână în copii manuscrise și care merită atenție din mai multe motive”. În prefață el a justificat și necesitatea publicării și a traducerii: pe de o parte, nu a dorit să adauge note și completări la lucrarea din 1734, deoarece acest lucru ar fi transformat documentul-sursă într-o istorie a orașului, „dobândind caracterul unei monografii (*monographia*) voluminoase, mai degrabă decât al unei publicații sursă”; pe de altă parte, inscripțiile nu au mai putut fi verificate, deoarece pietrele comemorative fuseseră îndepărtate, „înainte să intru pentru prima dată pe poarta de vest a acestui nobil oraș (1850), o mulțime de inscripții și alte amintiri din locurile publice dispăruseră deja. Așadar, cu aceste *Pagini memoriale* nu am avut altă sarcină decât aceea de a oferi în limba națională ceea ce cetățenii entuziaști ne-au lăsat în latină, și asta pentru a servi ca experiență pentru mulți” (Vass 1863, citat de la p. 5 și 9).

Pe această descriere a orașului se bazează lucrarea din 1818 a lui Letavay Sándor, autor care realizase deja în 1806 o descriere despre „acele inscripții în piatră care au stat pe zidurile din piatră ale orașului Cluj sau pe clădirile renumite ale acestuia” (Letavay 1818: 134). Publicarea materialului a fost inspirată de lucrarea lui Jankovich Miklós, care a prezentat placa memorială a lui Bocskai (Jankovich 1818). Obiectivul prim

88 Despre acest material vezi sinteza: Bálint–Pataki ed. 1990.

89 Titlul complet: „*Descriptio civitatis Claudiopolis ab origine repetita cum inscriptionibus, in mœnibus et aliis notabilibus aedificiis undique conspicuis, pro augmento et varietate incolarum ac religionum, vicissitudinibus factorum, directione item politica, usque ad modernum statum, continuata et compendiose concinnata. Per deputatos pro hoc negotio civitatis amplissimos dominos Paulum Pater, Stephanum Pataki seniore, Paulum Gyergyai senatores et Georgium Füzéri juratum civitatis notarium*”. În limba maghiară: „Kolozsvár város leírása eredetig visszamenőleg; továbbá azok a föliatok, amelyek a bástyákon és más nevezetes épületeken mindenütt láthatók, aszerint, amint a város lakói a sors fordulataival gyarapodtak, különféle vallásra oszlottak, s az államkormányzat rendén is változtak, egészen a mai állapotig folytatólag. Röviden egybefoglalták a városnak ez ügyben kiküldött előkelő urai, ú. m. Páter Pál, Idősb Pataki István, Gyergyai Pál tanácsosok és Füzéri György, a város esküdt jegyzője” („Descrierea orașului Cluj de la originile sale, precum și acele inscripții care se văd pretutindeni pe bastioane și alte clădiri însemnate, în ordinea în care, de-a lungul întorsăturilor sortii, locuitorii orașului s-au înmulțit, s-au împărțit în diferite confesiuni și au adus modificări și în ordinea guvernării statului, până în timpurile noastre. Întocmită, pe scurt, de iluștrii domni ai orașului delegați în acest scop, consilierii Páter Pál, Pataki István tatăl, Gyergyai Pál și notarul jurat al orașului, Füzéri György”). Traducere și ediție: Márkos ed. 1944.

al lui Letavay Sándor a vizat notarea inscripțiilor și a textelor de pe plăcile memoriale instalate pe zidul cetății, în vederea salvării acestora pentru posteritate : „scopul întreprinderii mele a fost să notez aceste scrieri care, din cauza vechimii, peste puțin timp vor ajunge greu de citit și care, fiindcă și zidurile vor fi demolate încetul cu încetul și în locul lor vor fi ridicate case, s-ar putea să fie date uitării cu totul” (Letavay 1818: 133).

Nagyajtai Kovács István, inițiatorul istoriografiei științifice transilvănene, a fost cel care a continuat explorarea și prezentarea surselor relevante din perspectiva cercetării prezente. Din cauza extinderii orașului în secolul al XIX-lea, istoricul a considerat o sarcină actuală trecerea în revistă a monumentelor istorice clujene înainte ca zidurile, porțile și turnurile de cetate să fie demolate. În studiul său intitulat *Vándorlások Kolozsvár' várfalai körül. 1840-ben majusban (Plimbări în jurul zidurilor de cetate ale Clujului în mai 1840*, publicat în numerele revistei *Nemzeti Társalkodó* în anul 1840), autorul prezintă inscripții, steme și obiecte materiale cu valoare istorică, toate, însoțite de desene.⁹⁰ El își încheie studiul în felul următor: „Și chiar dacă va trebui să piară, într-adevăr, toate zidurile de cetate, turnurile și bastioanele Clujului, mă întreb: oare trebuie să piară și amintirea lor? Cred că niciunul dintre clujeni nu își dorește asta și, prin urmare, nu-și poate dori nici ca acele date care păstrează memoria lor să piară; or, nicăieri nu se regăesc mai multe date decât pe pietrele memoriale prevăzute cu steme și cu inscripții, care s-au aflat și se află încă pe zidurile, turnurile și bastioanele cetății. Prin urmare, toate aceste rarități ilustre, nu numai ale Clujului, ci, prin desenele lor, în sens heraldic și istoric, ale întregii patrii, trebuie adunate la un loc și păstrate cu grijă la locul cuvenit. Este imposibil să nu îți dorești așa ceva din partea capitalei țării în secolul al XIX-lea, iar Clujul este considerat îndeobște capitala Transilvaniei” (Nagyajtai Kovács 1840: 76).⁹¹

În anul 1841 și 1843, Nagyajtai Kovács István revine asupra prezentării „rarităților clujene”, publicând date noi (Nagyajtai Kovács 1841, 1843). Gestul său poate fi interpretat ca exprimarea nevoii de instituționalizare a utilizării trecutului. În aceiași ani, chiar din 1842, a fost inițiată determinarea și crearea reprezentărilor trecutului la Cluj: „se impune ocrotirea legală a monumentelor și a descoperirilor din trecut, înființarea unor institute științifice, reunirea colecțiilor” (Fekete 2004: 373).⁹² Aceste evoluții reprezintă nu doar rezultatul sensibilității crescute față de trecut și istorie, ci

90 Desenele au fost realizate de colaboratorul său în culegerea datelor, englezul John Paget. Acestuia îi aparține și ideea proiectului, despre care Nagyajtai Kovács István scrie în felul următor: „Recunosc că nu mică mi-a fost mirarea la o asemenea propunere din partea unui domn englez, care m-a emoționat profund, fiindcă în anii 1838 și 1839 eu însumi i-am îndemnat pe mai mulți să descriem Clujul pentru revista *Nemzeti Társalkodó* sub toate aspectele sale, fiecare dintr-un anumit punct de vedere, întreprinzere la care s-au și angajat toate părțile solicitate, dar fără să mai scrie apoi nimic [...]. Și iată, ceea ce am fost prea delăsători să realizăm noi, clujenii, este propus acum măcar sub formă parțială de un fiu al Angliei, care își promite concursul de bunăvoie” (Nagyajtai Kovács 1840: 41).

91 Într-un alt pasaj, autorul motivează importanța întreprinderii spunând că „am dorit să păstrez măcar amintirea acestor vechi steme și inscripții ale noastre” (Nagyajtai Kovács 1843: 68).

92 Henszlmann Imre propusese deja în anul 1848 organizarea unei Comisii de Arheologie în cadrul Academiei Maghiare de Științe; în urma înfrângerii revoluției, protecția monumentelor istorice a intrat în sarcina Departamentului de Arheologie al Academiei. În anul 1869 Henszlmann Imre a inițiat o lege pentru protecția monumentelor, care a fost amendată în 1871 de Ipolyi Arnold și Rómer Flóris. În anul 1872 a fost înființată Comisia Temporară a Monumentelor Istorice din

și un factor care a susținut sensibilitatea respectivă: trecutul a devenit din ce în ce mai semnificativ și utilizabil. Inițiativa poartă urmele conceperii trecutului ca patrimoniu, respectiv a istoriei și monumentelor istorice ca ținând de interesul public. Se observă și faptul că aceste figuri ale memoriei (inscripțiile și plăcile comemorative de pe zidurile și turnurile cetății clujene) intră în centrul atenției tocmai atunci când sunt amenințate cu dispariția. Atitudinea științifică prezentată și-a asumat sarcina de a asigura continuitatea acestei tradiții sub alte forme (texte științifice sau publicații de popularizare științifică).⁹³

Szilágyi Sándor a editat în anii 1848–1849 cronică Clujului (Szilágyi 1848a, 1849b), în timp ce Kőváry László a publicat în 1851 date despre istoria orașului (Kőváry 1851). Trebuie să menționăm aici și lucrarea de istorie a Clujului redactată de Mikó Ádám în anul 1860, rămasă în manuscris (Mikó 1860). De asemenea, Kőváry László și-a publicat în anul 1852 lucrarea intitulată *Erdély régiségei (Antichități transilvănene)*, republicată mai întâi în 1866, sub titlul de *Erdély építészeti emlékei (Monumentele arhitecturale ale Transilvaniei)*, și apoi în 1892, sub titlul de *Erdély régiségei és történelmi emlékei (Antichități și monumente istorice transilvănene)*. În această operă autorul prezintă regiunea Transilvaniei și istoria acesteia și a Clujului pe baza „monumentelor arhitecturale” și a „amintirilor istorice”, interpretate ca domenii de desfășurare a istoriei: „Întreaga Transilvanie este un muzeu plin de bogății, dar necunoscut. [...] Eu doresc să îmi introduc cititorii prin propileele acestui muzeu bogat și necunoscut. Ceea ce am să prezint acum este departamentul monumentelor arhitecturale, unde voi arăta relicvele dacice, romane și ale hunilor, cetățile strămoșilor noștri, ruinele cetăților noastre, altarele dărmate, monumentele funerare ale celor care și-au dat sângele” (Kőváry 1892: 1).

Datorită explorării documentelor, publicării surselor și statisticilor, respectiv creării marilor narațiuni naționale și istorice, istoria și-a pierdut statutul anterior de exilat și caracterul de secret păstrat în intimitatea arhivelor regale și orașenești.⁹⁴ Monografiile comitatelor, apărute cu ocazia aniversării milenare din anul 1896, erau încă redactate ca și contribuții la istoria țării. Acest fapt este confirmat și de ceea ce au încercat să producă și să immortalizeze istoria și tradițiile comitatelor regale, ce au reprezentat istoria țării în baza unităților de administrare teritorială regală. Totuși, o altă practică răspândită în aceeași perioadă (la cumpăna secolelor XIX–XX), redactarea unor lucrări de istorie locală, impunea deja o nouă perspectivă: aceste lucrări organizau și prezentau trecutul conform intereselor particulare ale unor grupuri sociale mai restrânse, ale unor familii nobile, asociații cetățenești.⁹⁵

Ungaria, iar prin Legea XXXIX din anul 1881 a fost înființată Comisia Națională a Monumentelor (cf. Fekete 2004: 373–374). Vezi și apelul lui Rómer Flóris din anul 1885: Rómer 1885.

93 La sfârșitul secolului al XIX-lea, în urma demolării zidurilor de cetate și a caselor de locuit, păstrarea „amintirilor sculptate ale Clujului” a devenit sarcina muzeului. Despre lapidariul medieval și modern timpuriu, vezi Kerny 2002, Mihály 2009.

94 Așa cum se știe, în urma cercetărilor din Franța ale lui Hervé le Bras, datele despre societate au făcut parte din arhivele personale ale miniștrilor. Colectarea și evidența datelor nu era considerată încă o activitate de tip științific, ci una în care se amestecau punctele de vedere ale spionajului, ale cercetării statistice, ale informării polițienești și ale sondajelor de opinie (Bras 1986: 320–322). Despre transformarea secretului de stat într-un corpus de informații accesibil publicului larg, vezi Nora 1986, cf. Keszeg 2008: 329.

95 Potrivit lui Gyáni Gábor, „epoca de aur a biografiilor urbane a fost la cumpăna secolelor XIX–XX. În aceste decenii, aproape fiecareia dintre orașele noastre mai importante i-a fost dedicată o

Drept urmare a acestei atitudini științifice care s-a format până la cumpăna secolilor XIX–XX și tot mai răspândite, pe lângă – sau în opoziție cu – istoria la scară mare, națională, a apărut și a început să câștige în importanță mica istorie locală.⁹⁶ Relația dintre cele două tipuri de istorie a constat, pe de o parte, în localizarea istoriei la scară mare de către „istoria mică”, pe de altă parte, în legitimarea istoriei locale de către istoria națională.⁹⁷ Constituirea istoriei la scară mică, istoria urbană, a localizat istoria la scară mare și a legat această istorie de spațiu și de locurile multiple.⁹⁸

Kőváry László a oferit în anul 1853 o sumară trecere în revistă a istoriei orașului (Kőváry 1853). Istoricul își începe textul cu prezentarea Pieței Centrale: „Privirea ni se odihnește asupra celei mai frumoase piețe din Ardeal. Nu are nicio altă piață această patrie, care să fie atât de frumos înconjurată cu clădiri dinspre cele patru laturi și din patrulaterul căreia străzile ar radia spre exterior atât de sistematic și de drept. Și nu există în această patrie nicio altă bucată de pământ care să fi dat loc unor evenimente de asemenea anvergură precum tocmai piața Clujului. Din acest pământ de câțiva pătrați au răsărit cele mai multe idei și de aici s-au ridicat cele mai mari personalități ale întregului Ardeal” (Kőváry 1853: 76).

În anul 1863 orașul Cluj a organizat un concurs pentru realizarea unei istorii a orașului. Citez din textul acestui anunț: „Să se redacteze *Istoria antică, medievală și modernă a orașului Cluj până în anul 1848*, în baza inscripțiilor, monumentelor, monezilor și diplomelor originale, va să zică, în baza unor date autentice de prima mână, în spiritul cercetării cauzelor și al distincției critice, în câte pagini dorește concurentul.

Lucrării i se va atașa un *Registru de diplome*, în vederea alcătuirii căruia arhivele orașului sunt deschise în fața cercetătorilor, cu respectarea regulilor de rigoare. Alegearea modului de expunere este lăsată la latitudinea autorului. Voluminozitatea în expunere este de evitat” (Publicat de Jakab 1870a: 5).

monografie istorică proprie. În cadrul monografiilor respective, autorul (în această perioadă, de regulă, un singur istoric al localității) a urmărit trecutul documentat prin surse scrise al localității sale începând din cele mai vechi timpuri și până la trecutul apropiat (de regulă, până în anul 1848). [...] Motivul acestui interes a fost faptul că, în această perioadă, fundamentarea istorică a identității comunitare, cu un dublu caracter, național și local, și în special a identității urbane identice cu cea cetățenească a apărut ca o necesitate deosebit de actuală. [...] Totodată, biografiile urbane, din ce în ce mai numeroase la cumpăna celor două secole, au fost realizate cu intenția de a reprezenta monumente ale memoriei istorice burgheze a orașelor finanțatoare. Dacă statul național și-a formulat legitimarea proprie în categorii istorice, burghezia a necesitat încă și mai mult istoricizarea propriei existențe” (Gyáni 2002b: 59).

96 Acest lucru a fost demonstrat în baza unor exemple franceze de către Daniel Fabre, care fixează nașterea monografiei locale ca specie literară în anul 1850 (Fabre 2001: 19).

97 Cf.: „Le lien entre le grande et la petite patrie me semble reprendre fidèlement la logique de cette construction catholique: le local détient une spécificité du moment où il *localise* la grande patrie et son histoire qui, en échange, lui confère une existence légitime” (Fabre 2001: 20).

98 Iată un exemplu mai concret al fenomenului localizării: anterior ridicării ansamblului monumental Matia Corvin din Cluj, istoricul Szádeczky Lajos a identificat din nou și a reconstituit istoria casei natale a regelui în baza unor surse arhivistice (Szádeczky 1901). Observația sa următoare reflectă spiritul relațiilor dintre etnii caracteristice epocii: „Astfel, regele Matia s-a născut nu în casa sasului Kolb István, ci a ungarului Méhffi Jakab [subliniere în original]” (Szádeczky 1901: 376).

Tradiția legată de piatra lui Dávid Ferenc fusese evocată de istoricul bisericii și biograful Székely Sándor cu mult înaintea amplasării monumentului comemorativ (cf. Székely 1840: 62).

Acest concurs a stat la baza proiectului de anvergură al lui Jakab Elek, care și-a redactat lucrarea istorică despre Cluj pe anul 1870, respectiv 1888. Această monografie locală reprezintă de fapt o istorie a orașului realizată în trei volume (Jakab 1870a, 1888a și 1888b), urmate de două volume de surse istorice, care conțin mai multe sute de documente și diplome în limba latină (Jakab 1870b și 1888c). De aceeași monografie aparțin și două publicații care conțin ilustrații: hărți ale orașului și desenele monumentelor clujene (Jakab 1870c și 1888d). Opera monumentală a lui Jakab Elek a fost unică și pe plan național. Această acumulare, sistematizare, interpretare și publicare a cunoașterii despre societate a mutat memoria și discursul despre istorie de pe teritoriul exclusiv al oamenilor de știință în sfera publică. „Trecutul națiunii a fost, până acum, «proprietatea» oamenilor de știință; acum, se transformă într-un bun public, în patrimoniu colectiv.” (Keszeg 2008: 95) Acest proces poate fi interpretat și ca un praxis al democratizării cunoașterii despre trecut și al transformării cunoașterii respective într-o proprietate a întregii societăți și într-o habitudine (Nora 1986: 359–364, citat de Keszeg 2008: 329).

Pe lângă prezentarea și analiza metodică a surselor sale, nici inscripțiile, plăcile comemorative și statuile prezente încă în spațiul orașului sau dispărute deja din mediul fizic primar al acestuia și existente numai în arhive și muzee nu au scăpat atenției lui Jakab Elek. El a publicat textele memoriale ale trecutului și prezentului, uneori însoțite de desene și, acolo unde au fost necesare, de traduceri. Autorul a fost interesat mai ales de evoluția istoriei orașului, descrierile unor inscripții, plăci memoriale și statui prezentând importanță ca documente istorice sau curiozități ale istoriei culturii din perspectiva sa.

Sándor Imre a prezentat inscripțiile și plăcile comemorative clujene prevăzute cu steme nobiliare ca modalități de reprezentare a aristocrației. Publicația sa a apărut în revista *Genealogiai Füzetek* (Sándor 1913a și 1914; o altă lucrare de la același autor: Sándor 1913b), care și-a propus ca scop tocmai cercetarea figurilor memoriei specifice a acestei clase sociale, a genealogiei și a arborilor genealogici nobiliari. De fapt, prin explorarea liniilor genealogice ale familiilor aristocratice, praxisul științific de factura respectivă a urmărit înapoi în timp istoria acestei pătri sociale, cu ajutorul istoriilor familiale și a tabelor genealogice constituite în acest fel.

Un alt mijloc specific al atenției îndreptate spre trecut îl reprezintă cărțile și diplomele memoriale, apărute simultan cu primele plăci și statui comemorative, care, pe lângă descrierea obiectelor și a legitimărilor istoricilor (explorarea, publicare și prezentarea surselor, schițarea epocii și a importanței acesteia), au publicat și textele generate de evenimentul cu pricina (opere literare, discursuri festive, evocări) (spre exemplu, *Emlékkönyv...* 1889, Kuzskó întocm. 1896, Kovács–Szabó ed. 1902, Márki ed. 1902, Perl 1902, *Bolyai János...* 1903, Szász–Nagy ed. 1915).

La redescoperirea, immortalizarea și popularizarea spațiului clujean a contribuit într-o măsură importantă Veress Ferenc, care a fotografiat piețele, clădirile, monumentele istorice și evenimentele mai importante ale orașului începând din anul 1859 (fotografiile sale au fost publicate în: Sas–Veress 2003, Sas 2014). Materialul vizual realizat de el (fotografii, ilustrații) figurează inclusiv în cadrul literaturii contemporane de istorie locală ca reprezentare locală de la cumpăna secolelor XIX–XX.

Materialul devenit accesibil pe baza activității istoricilor clujeni și în special a lui Jakab Elek a servit în continuare ca o bază de referință a trecutului local, atât în cadrul

discursului științific, cât și în cel semi-științific. Totodată putem afirma că aceste șapte volume impunătoare, respectiv albumul de fotografii al lui Veress Ferenc pot fi interpretate ca reprezentând, ele însele, un loc al memoriei clujene (maghiare), în sensul teoriei lui Pierre Nora.

Schimbările succesive de stăpânire au impus perspective diferite în cadrul istoriografiei locale. Nu mă voi opri aici asupra lucrărilor în limba română, despre care am să vorbesc în capitolul dedicat literaturii turistice. În contextul indicat, putem aminti volumul de istorie locală coordonat de Makkai László și Vásárhelyi Z. Emil, publicat în anul 1942, care a reprezentat o trecere în revistă a trecutului în vederea legitimării prezentului (maghiar) (Makkai-Vásárhelyi ed. 1942).⁹⁹ Szabó T. Attila a oferit o importantă sursă primară prin publicarea și explicarea toponimelor istorice și actuale (maghiare) ale orașului, respectiv a redactat și o lucrare de istorie locală (Szabó T. A. 1946). Herepei János și-a început cercetările de istorie locală cu un deceniu mai târziu, în anii 1950. (Lucrarea lui Herepei a fost publicată abia în anul 2004 – Herepei 2004b.)

În a doua jumătate a secolului XX s-a încercat din nou realizarea unei istorii a orașului. Istoria orașului medieval a fost redactată de istoricul Ștefan Pascu și de istoricul de artă Viorica Marica (Pascu-Marica 1969). Al doilea proiect, ulterior și de anvergură mai mare, coordonat de Ștefan Pascu, a fost finalizat în anul 1974, la aniversarea a 1850 de ani de la ridicarea orașului latin Napoca, an în care municipiului Cluj i-a fost atribuit numele Cluj-Napoca (Pascu ed. 1974). De această dată trecutul a fost privit din perspectiva dezvoltării poporului român și a fost marcat de apariția și consolidarea clasei muncitoare. Această lucrare a rămas determinantă pentru istoriografia locală în limba română până în prezent. În limba română, până în prezent, nu s-a făcut nicio încercare mai serioasă decât aceasta pentru elaborarea unei istorii a orașului.

Lucrări de istoria artei

În timp ce istoricii s-au angajat să exploreze evenimentele din trecut și să creeze un anumit tip de tradiție discursivă, membrii altor discipline importante din punctul meu de vedere, istoricii artei, ai arhitecturii și epigrafistii, au reușit să canonizeze obiectele materiale cu valoare istorică din trecut. Astfel, trecutul comun a dobândit posibilitatea de a fi măsurat, descompus pe elementele sale componente și prezentat, precum și regrupat pe marginea unor categorii estetice și de gust. În acest domeniu conceptual se înscrie și acel material a cărui analiză etnografică și antropologică îmi propun să o dezvolt. Lucrările de popularizare, dar și studiile și volumele de specialitate din domeniul istoriei artei și arhitecturii clujene prezintă și oferă adeseori descrieri despre diferitele inscripții, datări, plăci comemorative și statui ca realizări reprezentative și amintiri materiale ale culturii înalte. Cercetarea acestui material nu poate fi separată de intenția cercetării desfășurate. Obiectul cercetării îl reprezintă așa-numitele *monumente istorice*, interpretate ca obiecte care reprezintă într-o formă materială istoria (națională), lucrările care se ocupă de ele fiind caracterizate de un respect explicit sau implicit față de trecut.

⁹⁹ Studiile despre vechiul Cluj maghiar au fost publicate și în revista *Kolozsvári Szemle* (1942–1944).

Contele Eszterházy János a realizat între anii 1862 și 1873 descrieri ale bisericilor clujene din perspectiva istoriei artei. În cadrul acestor lucrări, autorul publică și inscripțiile din biserici (plăci comemorative, epitafuri).¹⁰⁰ Sándor Imre se oprește asupra inscripțiilor, a plăcilor comemorative și a statuilor bisericești pe parcursul trecerii în revistă a „monumentelor artistice” ale Bisericii Romano-Catolice „Sfântul Mihail” (Sándor 1924).

Desenele și măsurătorile „monumentelor arhitecturale” clujene, realizate la cumpăna secolelor XIX–XX de arhitectului Pákei Lajos, au fost publicate de Balogh Jolán în anul 1944 (Balogh 1944). În cadrul acestora, pe lângă aspectul bisericilor, al bastioanelor, al zidurilor de cetate, al caselor burgheze și al ornamentelor de ușă și de poartă, arhitectul a înregistrat și textele plăcilor memoriale, ale stemelor și ale inscripțiilor de pe diferitele clădiri. În anul 2019 Gy. Dávid Gyula s-a angajat să analizeze moștenirea arhitecturii (planuri, planuri de desen, colecții) (Dávid 2019).

În lucrarea sa intitulată *Kolozsvár műemlékei (Monumentele istorice ale Clujului)*, Balogh Jolán a realizat „doar trecerea în revistă a monumentelor istorice mai importante ale orașului” (Balogh 1935, citat de la p. 5).¹⁰¹ Scopul lucrării a constat în transmiterea moștenirii culturale, în menținerea amintirilor materiale definite și tratate ca monumente istorice și în prezentarea realizărilor care pot fi evaluate din punct de vedere estetic. Istoricul artei a mai realizat ulterior două cercetări de anvergură: o încercare de prezentare a Renașterii transilvănene (Balogh 1943),¹⁰² respectiv descrierea sistematică, cu includerea surselor arhivistice, a atelierelor de sculptură în piatră și a produselor acestora (ediția antologică: Balogh 1985).

În anii 1941–1942 Rados Jenő a solicitat elevilor săi să deseneze monumentele istorice clujene. Evaluarea istoricilor artei s-a extins asupra bisericilor și a palatelor gotice și baroce, precum și asupra caselor renascentiste (Rados 1942).

Vásárhelyi Z. Emil a socotit statuile, reliefurile și plăcile comemorative din spațiul public ca făcând parte din patrimoniul construit al „Clujului care trăiește în arta sa” (Vásárhelyi 1942). Herepei János a privit aceleași obiecte ca elemente nostalgice ale peisajului urban (Herepei 1943).

Istoricul artei fondator de școală Kelemen Lajos a desfășurat cercetări riguroase și ample începând de la cumpăna secolelor XIX–XX și până la mijlocul secolului XX. El a publicat mai multe studii despre monumentele arhitecturale și artistice ale Clujului, majoritatea acestora fiind publicate mai târziu, în două volume antologice. În cadrul acestora, autorul a prezentat bisericile și monumentele funerare, „monumentele din piatră sculptată”, casele vechi și/sau demolate, palatele, zidurile medievale, bastioanele și porțile, statuile și coloanele memoriale ale Clujului.¹⁰³ Studiile se opresc, de cele

100 În contextul de față, are valoare de sursă: Eszterházy 1862, 1864, 1866, 1868.

101 Cu titlu similar, mai puțin detaliat: Balogh 1942.

102 Autoarea descrie contextul genezei lucrării sale în felul următor: „Ideea și planul acestei lucrări s-au născut în anii plini de tristețe de după semnarea Tratatului de la Trianon, când manualele și studiile noastre de specialitate din domeniul istoriei artei abia dacă știau ceva despre Transilvania, Renașterea ardeleană fiind un concept complet necunoscut. [...] Tocmai de aceea scrierea cărții a durat atâția ani îndelungați, pentru a readuna pietrele de mozaic împrăștiate ale unei bucăți din trecutul Transilvaniei” (Balogh 1943: 7).

103 Lucrările lui Kelemen Lajos au fost pregătite pentru tipar de B. Nagy Margit în două volume (Kelemen 1977 și 1982). Capitoul intitulat *A kincses város (Orașul-cómoară)* din al doilea volum (p.

mai multe ori, inclusiv asupra plăcilor memoriale și amintirilor textuale de pe clădirile studiate sau care se regăsesc în interiorul acestora.

Rezultatele relevante din punctul de vedere al istoriei arhitecturii ale întocmirii listei monumentelor istorice clujene din anul 1953 au fost publicate de istoricul arhitecturii Debreczeni László (Debreczeni 1957). Bodor András a adunat și a publicat corpul de inscripții din epoca romană a orașului (Napoca) în anul 1957 (Bodor 1957).¹⁰⁴

Operele de bază ale istoricilor artei și arhitecturii din prima jumătate a secolului XX pot fi folosite de istoricii locali actuali ca surse de referință, întrucât descrierile de încredere și ilustrațiile precise ne informează și cu privire la materialul istoric (plăcile comemorative, inscripțiile) care nu mai există în prezent. Astfel, similar lucrărilor menționate mai sus, operele respective sunt de valoare documentară din punctul de vedere al cercetărilor istorice.

De la mijlocul secolului XX și până la schimbarea de regim din anul 1989 nu au avut loc prea multe cercetări autohtone, cu valoare științifică, de istorie locală sau de istoria artei, care să fi examinat materialul istoric clujean. Cele mai importante dintre cele realizate sunt, în opinia mea, lucrarea lui Murádin Jenő (1965) și cea a coautorilor Eugen Chirilă și Viorica Guy Marica (1978), respectiv cele două ediții ale studiilor complete ale lui Kelemen Lajos (1977 și 1982).¹⁰⁵ Rezi Elek a prezentat cu prilejul comemorării a 400 de ani de la moartea lui Dávid Ferenc istoria pietrei memoriale a reformaturului, așa-numita „piatră rotundă” (*kerekkö*) (Rezi 1979). Mircea Țoca a publicat o altă lucrare relevantă în domeniul cercetării artei baroce clujene (Țoca 1983).

Trebuie să evidențiem, în același timp, faptul că în Ungaria a apărut în această perioadă o culegere de studii ce poate fi considerată drept un volum reprezentativ despre cultura clujeană (maghiară), cu titlul de *Kincses Kolozsvár (Clujul cu comori)*, în anul 1987 (Bálint ed. 1987). Cartea oferă o selecție a experiențelor clujene ale unor autori de memorii și jurnale de călătorie, conținând însă și articole și studii despre istoria organizațiilor economice și sociale ale orașului (bresle, diferite societăți și asociații, eparhii), precum și despre diferitele segmente ale vieții sociale și economice, alături de descrierile realizate din perspectiva istoriei artei sau a arhitecturii. (Enumerarea nu este completă.) Din perspectiva propriei cercetări, este important faptul că descrierile unor monumente, inscripții, plăci comemorative și statui au apărut în acest context.

45–164) conține 14 studii despre monumente istorice clujene (Kelemen 1982a–1982h). Publicații ulterioare întocmite din cercetările sale clujene: Kelemen 1989 și, parțial, Kelemen 2006 (studiile grupate sub titlul *Transilvaniae civitas primaria*).

104 Prima selecție din corpul de inscripții ale orașului din epoca romană (1734) îi aparține lui Páter Pál, Pataki István, Gyergyai Pál și Füzéri György (cf. Márkos ed. 1944: 9–11, 19). Acesta a fost ulterior trecut în revistă din nou de Torma Károly (cf. Torma 1863–1866) și Jakab Elek (cf. Jakab 1870a: 116–167).

105 Deoarece examinarea inscripțiilor din cimitirele clujene nu a intrat în sfera prezentei cercetări, mă limitez să menționez doar în această notă activitatea lui Herepei János, care, pe parcursul studierii corpusului de inscripții al cimitirului Házsongárd, a scos la iveală un material relevant și din punctul de vedere al istoriei urbane și sociale (cf. Herepei 1988).

Literatura turistică

Alături de lucrările din domeniul istoriei și istoriei artei, dar și, deseori, strâns asociate cu acestea, pe prezentarea și vehicularea tradiției urbane s-a axat o specie literară reprezentativă suplimentară, prezentarea turistică sau ghidul orașului ca figură de istoriografie locală. Apariția și supraviețuirea acestei specii au fost motivate de natura mobilă, expansivă și centrată pe acumularea trecutului a orașului. Scopul ei constă în orientarea cititorului în spațiul urban, în ghidarea înțelegerii și a interpretării orașului, respectiv, prin publicarea diferitelor liste de adrese locale, în facilitarea contactului cu societatea orașului.

Între anii 1865 și 1883 Pánczél Ferenc și-a publicat în repetate rânduri descrierea orașului, scrisă în scop educațional. După descrierea centrului Clujului și a elementelor locale specific volumul prezintă pe scurt împrejurimile și istoria orașului, urmate de geografia și istoria Transilvaniei (cf. Pánczél 1879 [1883!]).

Prima lucrare relevantă și din punctul de vedere al cercetării mele a fost editată și publicată de Societatea Carpatină Ardeleană (Erdélyrészi Kárpát-Egyesület) în anul 1894. După capitolele de orientare generală (care oferă informații cu caracter practic) și cele de prezentare a orașului (structurată pe piețe și străzi), cartea trece în revistă locurile de excursii din împrejurimi și prezintă, în final, Societatea Carpatină Ardeleană (Gyalui–Hamvas ed. 1894).

Un alt ghid al orașului a fost publicat de Kelemen Lajos și K. Fodor János în anul 1902 (Kelemen–Fodor 1902). Prima parte a volumului prezintă orașul, în timp ce a doua oferă o descriere a locurilor de excursie din împrejurimile Clujului. Descrierea propriu-zisă a orașului include: topografia, informații generale și istoria orașului, populația și situația culturală, respectiv un ghid amănunțit al centrului și al periferiilor orașului. Prezentarea acestora din urmă are loc în funcție de șirurile de case și de străzi; pe parcursul descrierii caselor cu renume, a monumentelor istorice și a plăcilor comemorative, autorii oferă de fapt o prezentare narativă a spațiului, călăuzind cititorii prin oraș de la un monument istoric și de la o placă memorială ridicată în amintirea trecutului local la alta, istoria locală devenind, în urma relatării lor, un fel de spectacol, un spațiu de parcurs și o plimbare. Această lucrare a oferit materialul de bază și pentru ghidurile orașului apărute în secolul XX.

Békésy Károly și-a publicat monografia despre Cluj, pe care a numit-o eseu, în anul 1903. Autorul își motivează opera spunând că reprezintă „un semn modest al recunoștinței datorate întotdeauna orașului natal de către scriitor” (Békésy 1903, citat de la p. 4). Volumul prezintă și istoria orașului, etniile conlocuitoare, porturile și datinile lor, clădirile publice și bisericile, precum și personalitățile de renume ale orașului care au activat în interesul acestuia.

Rigler Gusztáv și Filep Gyula au prezentat orașul și au conceput un ghid al Clujului pentru uzul participanților la conferința medicilor și a cercetătorilor din domeniul științelor naturale (Rigler–Filep 1903). Cei doi coautori și-au bazat lucrarea pe monografia lui Békésy Károly și pe ghidul turistic prezentat mai sus, față de care însă conținutul este mai bogat, incluzând informații generale, date din istoria orașului, atracții turistice, prezentarea unor colecții științifice, instituții de învățământ, fabrici și platforme industriale mai importante, stabilimente medicale și, în sfârșit, descrierea rutelor de plimbare și excursie din împrejurimile orașului.

Scopul urmărit de Csiky Béla prin realizarea descrierii Clujului a constat în „predarea corectă a geografiei”. Conform intenției sale pedagogice, manualul metodologic destinat învățătorilor și elevilor îi ghidează „de la apropiat spre îndepărtat” pe cei care fac cunoștință cu orașul, cu județul și cu regiunea Transilvaniei (Csiky 1909, citat de la p. 3). Pe parcursul prezentării sistematice a orașului, autorul se concentrează, pe lângă casele și clădirile publice renumite, și asupra prezentării plăcilor comemorative și a monumentelor istorice.

În Clujul intrat sub administrație română în urma Tratatului de la Trianon folosirea și interpretarea spațiului s-au structurat (și) pe baza unor alte cerințe și intenții, specific românești. Veress Nicolae a publicat în anul 1923 registrul actualizat al denumirilor de străzi și al adreselor importante (Veress 1923), în timp ce Petru Borteș a realizat primul ghid în limba română al orașului și al împrejurimilor, potrivit noilor condiții (Borteș 1923). Autorul a motivat realizarea operei printr-un citat din Ioan Lupăș: „Iată pentru ce Clujul, care s'a împotrivit mai îndelungat și mai îndârjit oricărei tendințe de pătrundere a elementului românesc într'ânsul, *trebuie să se naționalizeze și să devină centru de cultură și de viață românească mai curând decât alte orașe ardeleni!*” (Borteș 1923: 3). În consecință, Petru Borteș a urmărit să întocmească un ghid destinat vizitatorilor și locuitorilor Clujului, prezentând „datele și evenimentele mai însemnate asupra trecutului acestui oraș”.¹⁰⁶ Ca surse, autorul a indicat lucrările lui Kelemen Lajos și K. Fodor János. Diferențele față de acestea constau în prezentarea completată și mai amănunțită a vechiului oraș roman Napoca și a materialului arheologic, în capitolul dedicat istoriei orașului, respectiv în omiterea sau prezentarea sumară a monumentelor istorice și a plăcilor comemorative (maghiare) cu ocazia descrierii celor mai importante locații ale orașului.

Lucrarea lui Victor Lazăr, apărută în cadrul unei serii de monografii urbane românești, reprezintă o încercare similară. După prezentarea datelor geografice și a trecutului istoric, volumul trece la descrierea Clujului contemporan, oprindu-se asupra următoarelor elemente: populație, religie, educație, societăți și muzee, teatre, tipografii, presa, monumente istorice, industrie, comerț. Volumul se încheie cu o prezentare a împrejurimilor orașului (Lazăr 1923).

Broșura de prezentare a orașului, realizată pentru congresul Ligii Culturale din 1929, indică această perspectivă particulară chiar în titlul său: *Clujul. Viața culturală românească (Clujul... 1929)*. Debutând cu portretul lui Ferdinand I și cu un citat din istoricul Nicolae Iorga, atribuit regelui, publicația pune accentul pe autohtonitatea românilor, trece în revistă orașul stradă cu stradă, prezintă activitățile Ligii, istoria bisericii românești și, în final, instituțiile de învățământ și asociațiile sociale.

Cartea intitulată *Cluj-kolozsvári kalauz és címtár (Ghidul orașului și registrul adreselor clujene)*, apărută în anul 1933, se adresează (și) publicului maghiar (Orosz 1933). Orosz Ferenc și-a bazat prezentarea pe ghidurile turistice maghiare apărute în anii 1902–1903 și a urmat tradițiile acestora în privința descrierii temeinice a monumentelor istorice. „Lucrarea mea încearcă să reflecte schimbarea și evoluțiile care au avut loc în cele trei decenii trecute, în așa fel încât să prezinte nu doar Clujul actual, ci și pe

106 Citatul complet: „Întrucât mi-a stat în putință am cercat să strâng datele și evenimentele mai însemnate asupra trecutului acestui oraș, din punct de vedere românesc” (Borteș 1923: 5–6).

cel istoric. Am acordat o atenție deosebită atracțiilor istorice și muzeelor orașului, în legătură cu care încerc că joc, prin cartea mea, rolul unui Cicero.” (Orosz 1933: 3)

Octavian Buzea oferă un bilanț al celor două decenii de administrație română și o evaluare a stării actuale. Scopul său este dublu: pe de o parte, creșterea prestigiului național românesc, pe de altă parte, formularea unui răspuns la revizionismul maghiar. Citez din aprecierile incluse în introducerile volumului, care debutează prin evocarea vizitei și a discursurilor clujene ale regelui României Carol al II-lea: „lucrarea [...] aduce un neprețuit serviciu propagandei românești. Ea spulberă una dintre platformele favorite ale criticilor ungurești la adresa noastră, iar, mai presus de aceasta, prin impresionantul tablou al înzestrărilor românești dela Cluj, primește semnificația unei chemări la realitate, impunându-ne să ne adăpăm de acum înainte, în tot mai mare măsură, la izvorul de încredere și de nădejdi al propriilor noastre înfăptuiri”.¹⁰⁷ „Schitănd tabloul succint al evoluției locale, lucrarea [...] este un excelent răspuns campaniilor revizioniste, care descopăr regrese imaginare în așezările urbane din Ardeal.”¹⁰⁸ De altminteri, și autorul subliniază aceleași obiective: „Spre a stârni asemenea preocupări, ce se situează pe planul operei de redresare sufletească a neamului, în vederea efortului pe care avem să-l facem pentru înfruntarea greutăților ce ne pândesc în viitor, înmănunchiez în cele ce urmează izbânzile românești dela Cluj, ce oferă posibilitatea unei elocvente comparații cu contururile reale ale Clujului unguresc de ieri. [...]

În al doilea rând, apariția unei asemenea lucrări bilanțiere este motivată prin faptul că, mai mult decât orice alt merit, revizionistii unguri se încăpăținează a ne trage la îndoială pe acela de-a fi înfăptuit cât de puțin pe terenul urbanistic, sau în celelalte compartimente ale vieții orașenești. Iar noi, la rândul-ne, stăpâniți încă de aspectul dezolant, al superiorității numerice și economice a elementului minoritar în așezările noastre urbane, nu recunoștem realitatea însemnatelor cuceriri pe calea progresului, marcate sub stăpânirea românească, în majoritatea covârșitoare a orașelor ardele-nești” (Buzea 1939: 28).

Cu ocazia realizării bilanțului său, autorul include printre realizările naționale românești ridicarea noilor monumente (cu referințe românești) ale orașului. Pe lângă faptul că poate fi considerat drept prima descriere a orașului în limba română, volumul elaborează interpretarea etnică a realizărilor din trecut, inițiind o tradiție a ghidurilor turistice în cadrul căreia materialul prezentat ca memorie culturală apare în mod inevitabil și dinadins în cadrul unei comparații româno-maghiare, punându-se în slujba retoricii naționale (și naționaliste).

În cadrul ghidului său al orașului, publicat în urma noului schimb de putere, în anul 1941, Ferenczi Sándor a consacrat, din motive lesne de înțeles, mai multă atenție proceselor care au avut loc sub administrația română. După prezentarea contextului existenței minoritare și a vieții publice urbane, autorul prezintă flora și fauna împrejurimilor Clujului. Enumerarea „atracțiilor interesante” se deschide prin descrierea casei natale a regelui Matia Corvin și a grupului statuar din piața centrală a orașului. Acest lucru este motivat și de fenomenul renașterii cultului regelui maghiar, a cărui personalitate istorică a reprezentat legitimarea supremă a trecutului maghiar (Ferenczi 1941).

107 Buzea 1939: 18, citat din aprecierea lui Coriolan Tătaru, rezidentul regal al Ținutului Someș.

108 Buzea 1939: 22, aprecierea lui Emil Hațieganu, președintele ASTRA.

Trecutul apropiat apare și în ghidul orașului întocmit de Vályi László: „Tot ceea ce a fost vechi în Cluj a trebuit să facă față unor zile întunecate. Oricare dintre venetici a fost liber să facă ce i-a poftit inima cu monumentul istoric sau casa care i-a parvenit prin voia sortii. Monumentele de care nu au îndrăznit să se atingă au fost lăsate în voia timpului care erodează totul.

Toate acestea aparțin însă trecutului și nu a mai rămas decât o amintire urâtă. Clujul, unul dintre cele mai frumoase orașe ale patriei noastre, este salvat și întreaga maghiarime cultivă și păstrează cu pioșenie monumentele sale istorice” (Vályi întocm. 1941: 3).

Istoria orașului publicată sub coordonarea lui Makkai László și Vásárhelyi Z. Emil reflectă deja prin titlul său, *Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje (Clujul. Cei o mie de ani ai unui oraș maghiar)*, perspectiva de cercetare fundamentată pe retorica naționalistă. Chiar dacă acest volum mai extins iese din șirul ghidurilor urbane, capitolele sale prezintă tradiția națională maghiară în baza unei logici similare. După descrierea patrimoniului de obiecte istorice care ocupă spațiul urban și reprezintă orașul maghiar, urmează discursul de salut al guvernatorului Horthy Miklós, volumul fiind încadrat între studiile de istorie a orașului și a culturii, respectiv prezentarea „stăpânirii române” (cf. Vásárhelyi 1942).

Lucrările de prezentare și de istorie a orașului au reflectat, desigur, și în continuare schimbările de putere și cele politice. Volumul întocmit de Ștefan Pascu, Pataki József și Vasile Popa prezintă „cele mai importante monumente culturale și artistice” ale orașului: „Am realizat un registru al celor mai renumite monumente, clădiri și instituții culturale pentru ca cel care vine la Cluj să le viziteze neapărat” (Pascu–Pataki–Popa întocm. 1957, citat de la p. 5). Urmând prezentării ample, obișnuite deja, a așezării Napoca, elementele inovatoare ale lucrării constau în prezentarea localității aflate în proces de urbanizare și extindere, a „Clujului de altădată” și a vestigiilor istorice ale industriei socialiste, apărute în urma dezvoltării interbelice, care au condus în final la apariția uzinelor și a mișcărilor muncitorești. Prezentarea își mută în mod sesizabil atenția dinspre centru spre periferie, de la realizările din trecut spre măreția prezentului, valorificând perspectiva mișcării muncitorești în cadrul trecerii în revistă a realizărilor orașului.

Lucrarea semnată de Constantin Daicoviciu urmează aceeași tradiție: „Monumentele istorice, clădirile, uzinele și instituțiile orașului vorbesc, în ansamblul lor, mai elocvent despre trecutul frământat, prezentul glorios și viitorul senin al Clujului, decât documentele prăfuite ale arhivelor sau enumerările de date ale cărților” (Daicoviciu 1962, citat de la p. 5–6). În această prezentare, moștenirea trecutului îndepărtat și a celui recent apar ca fiind echivalente: „Monumentele istorice din diferitele epoci apar în fața vizitatorului într-o unitate armonioasă. Blocurile ridicate în anii regimului popular democratic încântă la fel de mult ca urmele, amintirile din trecut, aflate la câțiva pași de acestea. Toate acestea reprezintă, în ansamblul lor, mărturii ale istoriei bogate în evenimente a orașului” (Daicoviciu 1962: 6). Ghidul turistic apărut în limba română și maghiară al lui Anatol E. Baconsky a amplificat aceeași perspectivă (Baconsky 1963). Gheorghe I. Bodea, Fodor László și Vajda Lajos au restrâns deja complet prezentarea orașului la istoria clasei muncitorești între anii 1848–1971 (Bodea–Fodor–Vajda 1971). Volumul, prefătat de o caracterizare a orașului semnată de președintele Nicolae Ceaușescu, apreciază evenimentele procesului de emancipare a clasei muncitorești,

prezintă personajele și personalitățile marcante asociate cu acest proces și descrie locurile de desfășurare, amintirile materiale și monumentele istorice ale mișcărilor muncitorești.

Ghidurile turistice care prezintă țara se includ în aceeași paradigmă și prezintă amintirile și monumentele istorice pe județe. Aceste publicații socotesc realizările locale drept patrimoniu comun al întregii țări și reinterpretează trecutul local ca trecut al țării. În acest sens, Vasile Cucu și Marian Ștefan au întocmit ghidul monumentelor istorice ale României (Cucu-Ștefan 1974: 161–171, ediție adăugită: Cucu-Ștefan 1979: 169–179).

Menționez aici și acele lucrări care alcătuiesc un fel de registru național al monumentelor ridicate în memoria diferitelor evenimente istorice individuale. Aceste opere, legate în cea mai mare parte de numele lui Florian Tucă, prezintă evenimentele și personalitățile marcante ale Revoluției din anii 1848–1849 (Tucă-Ucrain 1978: 174–176, ediție completată și modificată: Tucă-Ucrain 1988: 177–179), ale luptei antifasciste din România (Tucă 1974: 218–231) și ale luptelor istorice mai importante (Tucă-Cociu 1983: 142–151), respectiv oferă descrieri ale monumentelor istorice, statuilor și plăcilor comemorative dedicate acestora.

În epoca studiată, și presa scrisă (cotidiene, săptămânale) a reprezentat un organ important al prezentării orașului. Autori precum Murádin Jenő, Herédi Gusztáv, Imreh István, Kiss András, Pataki József și alții au publicat lucrări de istorie locală și culturală în revistele *Igazság* și *Utunk* (îndeosebi în perioada dintre anii 1960 și 1980), sau dedicate prezentării statuilor locale, precum seria de articole a lui Miklósi-Sikes Csaba apărută în *Igazság*.

Cercetările de după anul 1989

Cele mai recente cercetări franceze ne avertizează că, în urma schimbărilor economice și sociale majore din Europa secolului al XIX-lea, narațiunile periferice și locale au câștigat în importanță față de marile narațiuni istorice naționale. Punctul culminant al acestei tendințe a putut fi identificat în secolul XX, mai precis în ultimele decenii ale acestuia (Fabre 2001: 21).¹⁰⁹ Cercetările au indicat o reinterpretare și o reevaluare a istoriei, care nu se mai articulează acum ca o disciplină științifică, ci ca un tip de praxis sociocultural. Istoria apare numai într-un asemenea cadru referențial și în această oglindă. Prin intermediul mecanismelor sociale, *spațiul* este interpretat ca *locatie*, proces pe care am putea să îl descriem ca *fabricarea locului* (*le fabrique de lieu*).

Hermann Bausinger a denumit acest proces de revalorificare a locului drept schimbare de orizonturi, o mutare sau descompunere a orizontului (Bausinger 1995: 53–87), în urma căreia devine necesară o nouă interpretare a istoriei. Opinia sa este împărtășită și de Alban Bensa, potrivit căruia redefinirea și revalorificarea spațiului reprezintă, de fapt, o modalitate de refolosire a acestuia. Or, acest fapt impune și restructurarea temporalității, în urma căreia se propune un nou tip de istorie. Potrivit lui Bensa, narațiunile transformă spațiul într-o colecție de locuri și mai comportă relevanță (din

109 De asemenea, și Gyáni Gábor datează ascensiunea istoriografiei locale în anii 1980–1990 (Gyáni 1990, 2002c: 67).

punct de vedere social) doar acel loc care are și o istorie, reprezentând un așa-numit *loc narat* (*lieux-dits*) (Bensa 2001: 2–4).

În cazul orașului Cluj, redescoperirea narativă a istoriei locale și a spațiului a avut loc în urma schimbării de regim din anul 1989. Începând din această perioadă intervine și sprijinul instituțional: spre exemplu, în anul 1991, Societatea Muzeului Ardelean inițiază un concurs în vederea aducerii la lumină, respectiv a elaborării unor noi lucrări de istorie locală. În același timp, punctele de vedere devin acum plurale și în sensul că, pe lângă cercetătorii profesioniști, apare intelectualitatea locală interesată de trecutul orașului și de istorie.

În cele ce urmează am să mă opresc doar asupra acelor lucrări pe care le pot identifica drept surse.

Descrierea plăcilor comemorative, a inscripțiilor și a stemelor clujene a fost realizată de Löwy Dániel, Demeter V. János și Asztalos Lajos în cadrul lucrării intitulată *Köbe írt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek (Clujul săpat în piatră. Plăci comemorative, inscripții, steme)* (Löwy–Demeter–Asztalos 1996). Autorii au început culegerea și notarea materialului încă din anii 1970: „Sub dictatură, culegerea materialului a însemnat și un fel de rezistență comună împotriva condițiilor dușmănoase față de istorie și gata să ne distrugă patrimoniul cultural” (Löwy–Demeter–Asztalos 1996: 8). Autorii au identificat și au descris plăcile memoriale, inscripțiile și statuile expuse în spațiul public (și în cel cvasipublic), respectiv au adunat datele despre cele ce nu mai existau în baza lucrărilor anterioare, prezentate în subcapitolele precedente. Fiindcă cenzura nu a permis publicarea materialului, lucrarea a putut să apară abia în anul 1996, astfel încât autorii au realizat și prezentarea plăcilor memoriale și a statuiilor ridicate până în anul apariției.

Această lucrare este recunoscută ca fiind cea mai valoroasă sursă de materiale memoriale în privința Clujului întrucât, pe lângă prezentarea textelor, autorii au încercat să furnizeze informații cât mai detaliate și despre personalitățile asociate cu plăcile memoriale, statuile și inscripțiile incluse. Pe baza datelor din domeniul istoriei și din cel al istoriei culturale, ei au contextualizat microistoria genezei și a destinului ulterior ale câte unei plăci comemorative sau statui. În cadrul prezentării acestora, accentul cade vădit pe monumentele din spațiul public realizate până la mijlocul secolului XX, în timp ce prezentarea semnelor memoriale instalate în ultimele decenii ale secolului este mai sumară sau lipsește complet. Din punctul de vedere al cercetărilor mele, această colecție de date poate fi considerată drept materialul primar care contribuie într-o măsură importantă la analiza istorică a amplasării plăcilor memoriale și a statuiilor clujene.

Explorarea și publicarea surselor a fost continuată de unul dintre coautorii lucrării prezentate, Asztalos Lajos, care a publicat registrul istoric al toponimelor și al localităților (Asztalos 2004), în care a inclus descrieri noi despre numeroase obiecte memoriale, exclusiv cele cu relevanță pentru maghiari.¹¹⁰

Descrieri ale plăcilor comemorative și ale statuiilor clujene au apărut și în continuarea mai ales în cadrul cercetărilor din domeniul istoriei locale. Alături de școli, diferitele

110 Autorul a publicat materialul volumului și sub forma unei serii de articole apărute în cotidianul clujean *Szabadság*, în cadrul rubricilor intitulate *Helytörténet (Istorie locală)* și *Múltidéző (Evo-cări)*, între anii 2003 și 2007.

societăți și asociații culturale au făcut loc în cadrul propriei istorii reprezentărilor de acest tip. Numeroși cercetători ai istoriei, istorici ai artei și locali și-au asumat sarcina redactării istoriei câte unei comunități religioase, părți a orașului ori străzi, biserici, clădiri sau statui. Fiecare dintre acești autori a prezentat și plăci comemorative, statui și inscripții, ale căror texte, originale și în traducere, le-a publicat pe baza lucrărilor concepute de autorii menționați mai sus (Nagyajtai Kovács István, Jakab Elek, Balogh Jolán, Kelemen Lajos etc.). Dintre obiectivele principale ale acestor lucrări a făcut parte și apelul la precedente (în plan îndelungat) și la trecutul generator de prestigiu social.

Părți ale orașului și grupuri sociale • Gaal György și-a asumat sarcina expunerii monografice a istoriei Bulevardul 21 Decembrie 1989 (str. Magyar) (Gaal 1995, 2001c), după care a realizat descrierea clădirilor din centrul orașului, patrimoniul construit al „Clujului istoric” (Gaal 2001a; ediția modificată a descrierii orașului: Gaal 2007). Pe lângă acestea, Gaal György este și autorul mai multor studii de istorie locală (despre diferite biserici, școli, biografii, evenimente istorice etc.) (studii reunite în volumul: Gaal 2005). Mihály Melinda s-a ocupat de cercetarea microsocietății și a proprietarilor de casă din așa-numită „Stradă de dinăuntru a Maghiarilor” (Belmagyar – partea dinspre centru a B-dului 21 Decembrie 1989 de azi) (Mihály 2004). Asztalos Lajos a prezentat orașul pe baza unei treceri în revistă a „comorilor construite” (Asztalos 2008). Vincze Zoltán a realizat o trecere în revistă din punctul de vedere al istoriei artei a clădirilor de pe Ulița Lupilor (Farkas, în prezent strada Mihail Kogălniceanu) (Vincze 2003). Kerekes György a înfățișat locurile celebre ale diferitelor părți ale orașului (Kerekes întocm. 1998). Lukács József a făcut cunoscut „orașul-comoară” și monumentele sale istorice, alături de legendele Clujului (Lukács J. 2005). În aceeași perioadă a fost publicată și opera lui Herepei János conținând studii istorice legate de Cluj, care a stat în manuscris din anul 1953 (Herepei 2004b). Autorul acestei lucrări a realizat o explorare de anvergură a surselor și o analiză temeinică. Lówy Dániel a redactat istoria locuitorilor evrei ai orașului din secolul XX (Lówy 1998, respectiv ediția completată și adăugită: Lówy 2005).¹¹¹ În cadrul analizei sale asupra culturii muncitorești, Ilyés Sándor s-a oprit și asupra folosirii timpului liber de către membrii acestei clase sociale (Ilyés 2010). Tot aici trebuie să menționăm prezentarea și descrierea cimitirelor. Kiss András a studiat istoria Colegiului Agricultorilor Kalandos și a cimitirul acestuia (Kiss 1994b), în timp ce Lászlóffy Aladár și Gaal György au scris, în repetate rânduri, despre Cimitirul Central (Házsongárd) (Lászlóffy 1989, Gaal 2003; ediția completată a lucrării din urmă: Gaal 2010).¹¹² Gaal György și Gránitz Miklós au prezentat recent cimitirul și orașul în același cadru narativ (Gaal–Gránitz 2010).

Biserici și congregații • Entz Géza și Kovács András au publicat registrul plăcilor comemorative și al stemelor de pe Biserica Reformată din Ulița Lupilor (Farkas, în prezent Mihail Kogălniceanu), însoțit de o prezentare a istoriei bisericii (Entz–Kovács 1995). Au fost pregătite pentru tipar și lucrările lui Herepei János despre aceeași biserică și despre Colegiul Reformat (Herepei 2002, 2004a). Sas Péter a publicat cărți despre bisericile ca-

111 Autorul a publicat în anexă și textele plăcilor memoriale cu relevanță pentru istoria evreilor.

112 O altă lucrare despre același cimitir: Herepei 2004b: 628–669.

tolice ale orașului, prevăzute cu registre bogate,¹¹³ despre epitafurile din fosta Biserică a Minorităților (Sas 2005), respectiv despre epitafurile și stemele funerare ale Bisericii Piariste (Sas 2007, 2010c). Kovács András a realizat și un studiu de istoria artei asupra bisericii din Cluj-Mănăștur (Kovács A. 2007b).

Clădiri și construcții • Kiss András a publicat și a interpretat surse referitoare la turnul închisorii orașului (Torony), casa orfevrului (aurarului) și celebrul Hotel Biasini (Kiss 1994a, 1994c, 1994d), Flóra Ágnes a prezentat Casa Sfântului de la începutul epocii moderne (Flóra 2011), Gaal György a descris Palatul Rhédey (Gaal 2004a), Lupescu Radu a descris casa regelui Matia (Lupescu 2012), Kovács András a studiat arhitectura renascentistă și în special casa Wolphard-Kakas (Kovács A. 2006, 2007a), Mihály Melinda s-a ocupat de fortificațiile orașului (Mihály 2005, 2008b), dar și de casa Filstich-Kemény (Mihály 2003), de casele burgheze construite în stil renascentist (Mihály 2008a; vezi și: Mihály 2009) și de casele Henczel și Hensler (Mihály 2011). Zidurile de cetate și bastioanele au fost studiate și de Gaal György și Lupescu Radu (Gaal 2006; Lupescu 2018, 2021).

Monumente și inscripții • Nu mă voi putea opri aici asupra articolelor publicate în număr mare din presa cotidiană.¹¹⁴ Este necesar să menționez însă acele studii și volume care prezintă realizarea și soarta ulterioară ale câte unei statui, plăci memoriale sau ale unui corpus de inscripții, cu alte cuvinte, contextul și uzul unor acte de constituire a memoriei. Murádin Jenő a studiat ansamblului monumental Matia Corvin și bustul contelui Mikó Imre (Murádin 2002, 2006, 2008a),¹¹⁵ Prokopp Mária a publicat analize istorice și de istoria artei despre statuia Sfântului Gheorghe (Prokopp 2001), Kovács András, despre plăcile memoriale ale lui Bethlen și Bocskai (Kovács A. 1990, 2008), Kovács Zsolt, despre coloana Fecioarei Maria (Kovács Zs. 2012). Dintre descrierile referitoare la anumite inscripții individuale și corpusuri de inscripții, cele mai semnificative sunt cele cu privire la inscripțiile din epoca Renașterii, studiate mai sistematic de Lőwy Dániel și Demeter V. János, Viorica Guy Marica, P. Kovács Klára, Mihály Melinda (Lőwy–Demeter 1990; Guy Marica 1998; Kovács K. 2006, 2008; Mihály 2009, 2011), și analizele lui Lupescu Radu despre reprezentările heraldice de pe zidurile de cetate (Lupescu 2014, 2021). Miklósi-Sikes Csaba a publicat registrul sculpturilor din secolul al XIX-lea destinate spațiului public, care conține și lucrări clujene (Miklósi-Sikes 2001, 2003).

Gaal György a întocmit registrul monumentelor istorice clujene, publicat sub forma unei serii de articole apărute în cotidianul *Szabadság*, în anii 2005–2006 (Gaal

113 Până la această dată au apărut istoriile a mai multor biserici. Din punct de vedere cronologic, prima dintre acestea este *A kolozsvári Szent Mihály-templom (Biserica „Sfântul Mihail” din Cluj)* (Sas 1998), urmată de *A kolozsvári ferences templom (Biserica Franciscană din Cluj)* (Sas 1999a) și *A kolozsvári piarista templom (Biserica Piaristă din Cluj)* (Sas 1999b). Cele mai recente lucrări istorice și publicații-sursă ale autorului: *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye (Biserica „Sfântul Mihail” din Cluj și colecția sa bisericească)* (Sas 2009), *A kolozsmonostori Fájaldamas Szűzanya plébániatemplom és egyházközség története (Istoria bisericii parohiale „Maica Domnului Îndurerată” și a Eparhiei din Cluj-Mănăștur)* (Sas 2010a), *A kolozsmonostori bencés apátság, majd Nagyboldogasszony-templom (Biserica abației benedictine, ulterior Biserica „Adormirii Maicii Domnului” din Cluj-Mănăștur)* (Sas 2010b), *A Farkas utcai református templom történelmi emlékei (Colecțiile istorice ale Bisericii Reformate de pe Ulița Lupilor)* (Sas 2015).

114 În acest sens, merită evidențiată activitatea lui Asztalos Lajos și Gaal György.

115 Autorul a realizat și registrul statuiilor distruse sau mutilate din Transilvania: Murádin 2008b.

2005–2006). Acest registru prezintă monumentele oficiale (sau semioficiale) ale orașului, grupate în următoarele categorii: 1. situri arheologice; 2. parcuri, clădiri, ansambluri de clădiri; 3. statui, monumente istorice; 4. case memoriale, locuri memoriale.

Reprezentări vizuale: cărți ilustrate, cărți poștale ilustrate • Reprezentările vizuale despre Clujul de altădată (vederi poștale, invitații, fotografii) au fost adunate și publicate într-un volum ilustrat de Fodor András (Fodor 1995, 2002). Autorul și-a realizat selecția din vederile poștale aflate în circulația între anii 1897 și 1945. Selecția lui Sas Péter se constituie din vederile poștale aflate în circulație în perioada dintre anii 1867 și 1919 (Sas 2003). Gaal György a publicat un album ilustrat despre centrul orașului (Gaal 2007). Toate aceste lucrări, chiar dacă nu conțin descrieri mai amănunțite, oferă deseori fotografii de calitate despre obiectele încă existente sau dispărute care intră în sfera cercetărilor mele. În aceeași categorie a reprezentărilor vizuale ale Clujului ar putea fi încadrate și lucrările de istoria orașului cu un caracter (mai) oficial (cf. Brudășcu ed. 1999a, 1999b), însă în cazul acestora trebuie să ținem cont și de influența dintotdeauna a puterii politice.

Deși nu voi prezenta în mod amănunțit și nici nu mă voi referi explicit în cele ce urmează la aceste volume, țin să observ totuși faptul că și unele lucrări care nu au fost redactate cu scop științific propriu-zis servesc uneori ca surse ale studierii memoriei istorice clujene.

Cotidienele din Cluj publică articole de istorie locală cu o frecvență zilnică. Informațiile despre ridicarea sau demolarea unor monumente și cele legate de actele de comemorare apar pe copertele ziarelor care publică în mod constant, în cadrul unor rubrici permanente – *Múltidéző* (Evocări), *Élő emlékezet* (Memorie vie), *Helytörténet* (Istorie locală), *Kolozsvár – közéről* (Clujul de aproape), *Évforduló* (Aniversare), *Művelődés* (Cultură) etc. –, textele științifice și de popularizare ale istoricilor locali. Cei mai prolifici istorici locali sunt considerați Asztalos Lajos, Gaal György, Kilyéni András, Kolozsvári József, Löwy Dániel, Máthé János, Sas Péter.

Sinteză. Producerea memoriei locale

Începuturile descoperirii, ale cercetării și ale formării narrative a Clujului datează din prima parte a secolului al XIX-lea, moment din care tendința conștientizării și a cercetării patrimoniului local poate fi considerată ascendentă și neîntreruptă. Pe baza trecerii în revistă a literaturii de specialitate din domeniul istoriei locale putem însă constata că nu a existat o cercetare explicită a memoriei colective/culturale. Păstrarea amintirii istoriei locale, reprezentarea trecutului, respectiv discursul despre monumentele istorice și actele de constituire a memoriei s-au structurat, după cum se pare, în trei paradigme mai importante, ce reproduc și diferențele atitudinilor pragmatice față de trecut.

1. Reprezentările istoricilor au îndreptat atenția asupra trecutului acumulat în acțiunea de valoare (națională) a acestuia. Practica reprezentării istoriei și a trecutului s-a dezvoltat în epoca reformelor, iar funcția de legitimare și de creare de prestigiu a acestei practici s-a aflat mereu în prim-plan pe parcursul marilor schimbări de stăpânire politică (Tratatul de la Trianon, Arbitrajul de la Viena, preluarea puterii de

către comuniști, schimbarea de regim din anul 1989), ocazii cu care discursul despre localitate a reînceput de fiecare dată.

2. Lucrările de istoria artei au îndreptat atenția asupra valorii și a funcției estetice a lucrărilor destinate reprezentării trecutului. Tradiția spirituală și materială întemeiată de înaintași s-a articular ca realizare națională.

3. Literatura turistică s-a raportat la trecutul local în accepțiunea sa de spectacol. Ghidurile turistice și lucrările de popularizare au transformat patrimoniul reprezentat și admirat în trăire. Ca urmare a publicațiilor de acest tip, trecutul a devenit ceva ce poate fi experimentat, parcurs și utilizat.

Începând din a doua jumătate a secolului XX și până la schimbarea de regim din anul 1989, din cauza restructurării discursului (oficial) în cheia ideologiei luptei claselor sociale, precum și din pricina articulării relațiilor etnice, îndeosebi a sistemului relațiilor de putere româno-maghiare, în domeniul puterii politice, dar și al supravegherii presei (cenzură), discursul (neoficial) despre istoria locală a fost exclus din sfera mass-mediei. După cum se pare, ideologia socialismului național și-a aservit marile narațiuni locale.

Intelectualii care au apărut în urma schimbării de regim din anul 1989 au stabilit, pe baza activității înaintașilor, o tradiție textuală și ritualică în contextul căreia rolul principal le-a revenit trecutului și tradiției. Acești intelectuali au delimitat spațiul discursului referitor la trecutul orașului și au determinat elementele acestui discurs, în special pe cele relevante din perspectiva prezentului; cu alte cuvinte, în această accepțiune, istoricii locali păstrează și actualizează trecutul (cf. Bensa 2001: 7).

În același timp, istoricii locali exercită un drept asupra discursului referitor la comunitatea locală, comunică și reconstituie permanent reprezentările despre trecut, mențin în viață memoria colectivă și îi aduc corecții și includ în cronologia istoriei locale evenimentele care rămân în afara istoriei naționale la scară largă. Astfel, istoria locală se emancipează de sub tutela istoriei oficiale, se concentrează asupra comunității locale și își alege trecutul ca punct de referință în acest scop. Se observă totodată prezența permanentă a acestor figuri ale memoriei în cadrul mass-mediei (comemorări, evocarea istoriei unor clădiri etc.) și în sfera publică (conferințe, seri memoriale, zile memoriale, festivități de inaugurare, excursii memoriale etc.).

Două demersuri ale istoricilor locali merită o atenție deosebită. Pe de o parte, prin explorarea și publicarea surselor din arhive și prin prezentarea trecutului, contribuie la patrimonializarea și transformarea trecutului într-un bun public. Eforturile lor înfățișează sub o formă vizibilă, concretă, cunoașterea despre societatea (locală). Pe de altă parte, prin includerea unor fotografii și texte asociate cu reprezentările trecutului, ce țin de memoria colectivă spațializată prin instalarea statuilor, a plăcilor memoriale și a monumentelor, în cadrul lucrărilor publicate, istoricii locali vehiculează de fapt reprezentări ale reprezentărilor. Or, o parte dintre aceste reprezentări s-au schimbat sau au dispărut între timp și nu mai au o bază referențială în spațiul orașului. În acest sens, unele lucrări de istorie locală prezintă numai memoria memoriei colective. Totuși, din perspectiva istoriei locale, reprezentările de acest tip își au în continuare locul în calitate de figuri locale ale trecutului, întrucât, ca reflecții ale unor evenimente dedicate binelui comun sau ale unor realizări personale semnificative, legitimează discursul despre trecut.

Discursul despre Cluj reprezintă, de fapt, narativizarea unui oraș care nu mai există și cultivarea imaginii mentale, cu scopul creării unui spațiu urban care nu mai are sau are foarte puține urme vizibile.¹¹⁶

Alte elemente constitutive și funcții ale discursului despre trecutul local și ale producerii memoriei locale sunt următoarele: 1. corpusul de amintiri reprezintă o parte dintr-o tradiție a moralității naționale (realizări naționale), ce trebuie salvată de la uitare și distrugere; 2. acest trecut plin de semnificație poate fi așezat în contrast cu prezentul și, sub acest aspect, trecutul se supraordonează prezentului din perspectiva moralității (naționale); 3. însuși discursul poate fi articulat ca o modalitate de acționare, în măsura în care păstrează amintirea trecutului, recrează identitatea, determină și întreține relațiile locale și naționale; 4. trecutul este luat în folosință din punct de vedere social: acesta este expus, devine vizibil și se integrează în cotidian; domesticirea istoriei (*domestiquer l'histoire* – cf. Fabre ed. 2000) are loc ca element al memoriei familiale; 5. produce și întreține identitatea locală (patriotismul local) (cf. Gyáni 2002c: 67).

În sfârșit, consider important de menționat faptul că această disciplină științifică, prin înregistrarea practicilor comemorative, influențează în același timp practicile respective: cercetând reprezentările trecutului, ea însăși produce reprezentări. Sunt conștient, desigur, de faptul că și propria mea cercetare poate avea un asemenea efect.

Cercetări etnografice, antropologice și sociologice

Cercetarea sistematică a memoriei colective și culturale clujene nu a fost efectuată până în prezent. După anul 1989 s-au derulat însă mai multe cercetări sociologice, etnografice și de antropologie culturală semnificative, care au abordat tema sub diferite aspecte, deși nu în întregul ei. Baza acestor analize a fost furnizată tocmai de situația specifică din urma schimbării de regim.¹¹⁷ Punctele de vedere ale acestor abordări interconectate pot fi grupate în următoarele categorii.

Clujul ce se constituie ca moștenire culturală și ca patrimoniu a fost cercetat de specialiști din țară și din străinătate în cadrul proiectului internațional intitulat *Patrimoine et dialogue entre les cultures (Patrimoniul cultural și dialog între culturi)*, desfășurat în anii 2001–2002. Alegerea eterogenă a temei de cercetare a vizat problema semnificațiilor orașului în percepția etniilor conlocuitoare și a modului de manifestare a existenței clujene în diferitele domenii ale vieții cotidiene (cultura alimentației, producerea de graffiti, modalități de folosire a spațiului, biografiile personale etc.).¹¹⁸

Mai mulți cercetători ai societății au supus analizei strategiile de structurare și de utilizare a spațiului coexistente, dar și opuse, ale etniilor maghiară și română. De

116 Un singur exemplu pentru recrearea unui Cluj care nu mai există: „Această lucrare a fost concepută în prima parte a anilor 1980. [...] Am convenit cu privire la prezentarea unei străzi. Or, întrucât strada cea mai periclitată a vechiului oraș, a cărei demolare începuse deja, era tocmai Strada de dinăuntru și de dinafară a Maghiarilor, m-am apucat de prelucrarea acestui material” (Gaal 1995: 3).

117 Potrivit lui Katherine Verdery, schimbarea de regim a adus cu sine renașterea sentimentelor naționale, precum și șansa revitalizării vechilor conflicte simbolice (Verdery 1996: 83–103).

118 Antologiile de studii în limbile franceză și maghiară apărute în urma acestor cercetări: Cerclet-Lazăr ed. 2003; Cerclet-Verebélyi ed. 2003; Verebélyi ed. 2004; Keményfi ed. 2004a, 2004b.

regulă aceste studii au urmărit modul în care elita structurează dintotdeauna spațiile orașului, respectiv surprinderea acelor intenții sub semnul cărora încearcă să influențeze uzul mental al spațiilor și, din punct de vedere al rezultatelor acestor demersuri, a percepțiilor pe marginea cărora etniile coexistente, înșiși locuitorii orașului, experimentează folosirea socială a spațiului. Cercetarea istoricilor Lőnhárt Tamás și Virgiliu Tărau vizează schimbările sociale, etnice și arhitecturale ale Clujului în timpul regimului comunist (Lőnhárt–Tărau 2014). Szabó Árpád Tőhötöm a realizat studiul semnificațiilor simbolice (menite să întărească sentimentele naționale și construite pe dihotomia între *al nostru* și *al lor*) asociate cu spațiile fizice de către discursurile puterii în cazul concret al Clujului (Szabó Á. T. 2004). Cele mai multe cercetări s-au ocupat însă de structura simbolică a Pieței Unirii (Főtér) din Cluj și de discursurile pe marginea reamenajării acesteia. Péter László a interpretat săpăturile arheologice maghiare din anul 1943 și cele românești din anul 1994 ca tentative de a crea trecuturi, dar a studiat și problematica etnicității și a retoricilor naționale, așa cum apar acestea la nivelul discursului public (Péter 1996, 2006, 2011). Alături de Pásztor Gyöngyi, același Péter László a studiat și semnificațiile reamenajării Pieței Centrale, respectiv opiniile cetățenilor și practicile sociale asociate cu spațiul vechi și cel nou (Pásztor–Péter 2007a, 2007b). Studiile de caz realizate de Plugor Réka și Iulia Hossu, inclusiv pe baza unor interviuri, au vizat hărțile cognitive ale locuitorilor orașului și luptele simbolice pentru spațiu (Plugor 2006, Hossu 2007). Benedek József și Bartos-Elekes Zsombor au examinat folosirea simbolică a spațiului în centrul istoric al orașului (Benedek–Bartos-Elekes 2009). Studiind folosirea numelor de străzi, Barna Gábor a ajuns la concluzia că cele două etnii principale ale orașului își structurează spațiile mentale în moduri diferite sau chiar opuse. Spre deosebire de români, maghiarii nu folosesc numele de străzi actuale și oficiale, ci pe cele anterioare, în limba maghiară (Barna 2000a, 2000b), astfel încât mai multe „lumi denumite”, așa-numitele „etnoscape-uri”, există în paralel și simultan (Barna 2000b: 693).

Cu acest bloc tematic sunt asociate strâns acele cercetări care au adus în centrul atenției strategiile de construire a națiunii. Potrivit opiniei lui Marius Lazăr, luptele din domeniul imaginarului colectiv sunt la fel de reale ca și aspirațiile de cucerire a teritoriului în sensul fizic (M. Lazăr 2003). Încercările de naționalizare a diferitelor spații ale orașelor au fost studiate de mai mulți autori. Mihaela Frunză a explicat simbolistica naționalistă și religioasă a „Clujului tricolor” (Frunză 2002), în timp ce T. Szabó Levente a studiat „fenomenologia” și simbolismul etnic al coșurilor de gunoi tricolore ca una dintre strategiile inovatoare ale construirii națiunii (Szabó L. 2007). Sub îndrumarea lui Rogers Brubaker și pe bazele teoretice elaborate de acesta, Feischmidt Margit, Jon Fox și Liana Grancea au interpretat, în urma propriilor cercetări extinse, spațiul orașului Cluj ca un domeniu al desfășurării politicilor naționaliste, dar și al etnicității cotidiene (Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006). De asemenea, Feischmidt Margit s-a ocupat, în cadrul unui studiu separat, și de conflictele dintre politicile memoriei și cele simbolice, precum și de ritualurile politice cristalizate în jurul statuii lui Matia Corvin (cf. Feischmidt 1994, 2001a, 2001b, 2002). Autoarea și-a publicat și sub formă de volum monografic cercetările clujene cu privire la relațiile interetnice (Feischmidt 2003). Stephanie K. Medvigy prin analiza evenimentelor din jurul ansamblului monumentale Matia Corvin din Cluj și Statuia Libertății din Arad ilustrează conflictele simbolice dintre majoritatea română și minoritatea maghiară (Medvigy 2005).

Cercetătorii din domeniul științelor sociale, interesați de comemorările politice și de ritualurile publice, au pornit de la ipoteza potrivit căreia formele și manifestările ritualice modelează relațiile interetnice, precum și practicile simbolice legate de cunoașterea colectivă și de folosirea în comun a spațiului, caracteristice orașului. Materialul empiric pentru cercetările comparative ale lui Rogers Brubaker și Feischmidt Margit a fost oferit inclusiv de aniversările clujene ale zilei de 15 martie (Brubaker–Feischmidt 1999, 2002). Incze Éva a prezentat și a interpretat simbolurile folosite în cadrul unei înmormântări simbolice cu caracter politic, înmormântarea tratatului de pace româno-maghiar, respectiv a supus analizei opiniile exprimate public pe marginea acestor simboluri și receptarea etnică a evenimentului (Incze 1997, 2004).

Diferite reviste culturale și volume de studii au publicat selecții din cercetările clujene. *Korunk* a consacrat un număr tematic orașelor transilvănene (nr. 10/2004), *Rubicon* a oferit o selecție intitulată *Kincses Kolozsvár (Clujul cu comori, nr. 2–3/2005)*, *Erdélyi Társadalom* a apărut cu o antologie de studii cu aceeași temă (nr. 2/2006).

La rândul meu, și eu am publicat unele rezultate parțiale ale cercetărilor mele anterioare. De la apariția acestora, am dus mai departe constatările legate de constituirea memoriei și de practicile de comemorare clujene, încadrând ceea ce am considerat util în volumul de față.¹¹⁹

Punctul comun al cercetărilor prezentate constă în faptul că cercetarea are în vedere problematica etnicității și a naționalismului. Cercetătorii au studiat discursurile de construire a națiunii și, asociate cu acestea, modalitățile de organizare a memoriei, pe marginea conflictelor (etnice) cu caracter simbolic sau propriu-zise. Un important element constitutiv al ipotezei de cercetare, enunțat explicit sau asumat în tăcere, constă în presupunerea că aprecierea științifică a conflictelor servește înțelegerii sau, cu alte cuvinte, că sistemul de relații interetnice și mecanismele locale pot fi studiate și înțelese în planul relațiilor interetnice. Niciuna dintre aceste cercetări nu se extinde asupra întregului oraș, ci descoperă în Piața Unirii (Főter) și în centrul orașului acele modele care le asigură materialul empiric și autentică cercetările.

Cercetările prezentate, în măsura în care au studiat ori au abordat măcar în treacăt procesele locale ale constituirii memoriei (încercările de naționalizare a spațiilor, conflictele simbolice pentru cucerirea spațiului, reprezentările simbolice ale propriei istorii), s-au bazat pe un sistem de argumentare comun. Întrucât au identificat discursul constituirii memoriei în modelarea conflictelor (simbolice), cercetările au fost înclinate să descrie „părțile conlocuitoare” română și maghiară ca pe niște comunități echivalente (din punct de vedere politic și al fundalului simbolic).¹²⁰ Interpretarea în termenii, altminteri impunători, ai naționalismului majoritar și ai celui minoritar a situațiilor de conflict a produs impresia că ar fi vorba despre o luptă egală, fără să acorde importanța cuvenită statului, „proprietarul” locului. Această omisiune a exercitat uneori o influență nefericită, întrucât analizele respective au trecut cu vederea faptul că procesele și conflictele studiate nu se desfășoară pe un teritoriu neutru, ci în cadrul statului român. Acest factor riscă să compromită, în opinia mea, echitatea și echilibrul acestor interpretări.

119 Mai pe larg despre aceste publicații, vezi *Bibliografia*.

120 Această constatare este valabilă mai ales în privința concepției de bază a volumului Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2006 și a cercetărilor lui Feischmidt Margit.